

HZ.PEYGAMBER'İN İTİKÂDÎ SAPMALARINI DÜZELTMESİ

Yrd.Doç.Dr.Ramazan ALTINTAŞ*

GİRİŞ

Âlemlerin Rabbi olan Yüce Allah (c.c), yeryüzünü imar etme ve yönetme sıfatıyla insanı "*halife*" makamına getirirken (Bakara, 2/30), ruhlar âleminde verdikleri söze sadık kalmalarını (Araf, 7/172-73) hatırlatıcı birçok peygamber göndermiştir. (Nisa, 4/164) Bu husus Kur'an'da: "**Her millet için bir uyarıcı (peygamber) bulunmuştur.**" (Fâtır, 35/24) şeklinde beyân edilir. Kur'an'dan öğrendiğimize göre peygamberlerin toplumlarına yönelik davetlerinin ilk mesajını Allah'ın birliğine iman ve O'nu tenzih ilkesi oluşturur. Bazı âyetler şöyledir:

"Andolsun ki Nuh'u elçi olarak kavmine gönderdik de dedi ki: Ey kavmim! Allah'a kulluk edin, sizin O'ndan başka tanrınız yoktur." (Araf, 7/59).

"Ad kavmine de kardeşleri Hûd'u (gönderdik). O (kavmine) dedi ki: Ey kavmim! Allah'a kulluk edin, sizin O'ndan başka tanrınız yoktur." (Araf, 7/65).

"Semud kavmine de kardeşleri Salih'i (peygamber olarak gönderdik). Dedi ki: Ey kavmim! Allah'a kulluk edin, sizin O'ndan başka tanrınız yoktur." (Araf, 7/73; Hud, 11/61).

"Medyen (oğullarına) da kardeşleri Şuayb'ı (peygamber olarak gönderdik). Dedi ki: Ey kavmim! Allah'a kulluk edin, sizin O'ndan başka tanrınız yoktur." (Araf, 7/85; Hud, 11/84).

Bu âyetlerden açıkça anlıyoruz ki, Hz.Âdem'den son peygamber Hz.Muhammed'e kadar gelen bütün peygamberler toplumlarını hep aynı akâid esaslarına çağırılmışlardır. Akâidin temelini de tevhid inancı oluşturur. (Enbiya, 21/25). Sözlük itibariyle akâid, "düşümlemek" manasındaki "akd" kökünden türemiş bulunan "akîde" kelimesinin çoğuludur. Aynı kökten türetilen ve iman ile eş anlamlı olarak kullanılan "itikâd" ise, düşünüm atmışçasına bağlanmak, bir şeye gönülden inanmak, gönülden benimsemek demektir.¹ Gerek Mekki sûre ve âyetlerde ve gerekse Hz.Peygamber'in İslâm'ın Mekke dönemine ait davet çalışmalarında inanç esasları üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulmuş

* C.Ü.İlâhiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı Öğr.Üyesi.

¹. İsfahâni, Râgıb, *el-Müfredât Fî Garîbi'l-Kur'an*, İstanbul, 1986, s.510; Gelenbevî, İsmail, *Hâşiye li İsmâil Gelenbevî ale'l-Celâl mine'l-Akâid*, İstanbul, 1109, s.3.

olması oldukça dikkat çekicidir. İslâm Dini'ni bir binaya benzetecek olursak iman, bu binanın temellerini, ibadet ise, o binanın katlarını ve çatısını oluşturur. Temel sağlam olursa, binanın uzun ömürlü olması mukadderdir.

A.KUR'AN'A GÖRE PEYGAMBERLERİN GÖREVLERİ

Kur'an'a göre peygamberlerin aslî görevleri, topluma Allah'ın âyetlerini okumak, gönülleri ve kafaları kötülüklerden arındırmak, Kitab'ı ve hikmeti öğretmektir. (Bakara, 2/151; Cuma, 62/2). Her iki âyette de Kitab ve hikmetin öğretiminden önce âyetlerde gönüllerin artırılmasına öncelik tanınması kayda değer bir hâdisedir. Bu sebeple Hz.Peygamber'in tezkiye görevi, sadece yaşadığı çağla sınırlı kalmayıp ebediyete kadar hem kavlî hem fiili ve hem de tavrî sünnetiyle devam edecektir.² Yukarıda geçen sözkonusu âyetler tezkiyede sürekliliğin en açık delilidir.

Allah katında övülmüş erdemli davranışlarla kalbimizi süslemeden önce, Allah'la transandantal (aşkın) bir bağlantı kurmamıza engel olan kötü huylardan kalbimizi arındırmamız gerekir. Kur'an böylesi bir gayretten mütemâdiyen söz eder: "**Nefsini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiş, onu kötülüklerle gömen de ziyan etmiştir.**" (Şems, 91/9-10). Ünlü İslâm bilgini **İmam-ı Gazali'**ye (ö.505/1111) göre âyetlerde geçen *tezkiye* (arınma), insanın ilâhi bakışa mahal olan kalbini, tevhidi bozucu amel ve hallerden temizlemesidir.³ Biz bunu peygamberlerin davetlerini toplumlarına açtıkları ilk ve temel başlangıç tebliğatı olan kelime-i tevhidde görüyoruz. Arapça ifadesiyle "**Lâ ilâhe illallah** (Allah'tan başka ilâh yoktur) cümlesi hem reddi ve hem de tasdiki/isbatı ihtiva eder. **Lâ ilâhe** derken, bizi Allah'ı anmaktan ve O'na kulluktan alıkoyabilecek bütün sahte ilâhları reddediyoruz, sonra da istisna edatıyla sadece bir olan Allah'ın varlığını tasdik ve isbat etmiş oluyoruz. İşte Allah'ın risâlet göreviyle sorumlu tuttuğu bütün elçiler, iyi bir müslüman olabilmenin ilk şartı olan tevhid cümlesini tebliğle birey ve toplumun gönül kaplarından her türlü imanı yok edecek şirk, küfür ve nifak gibi kötü amelleri temizlemekle davet çalışmalarına başlamışlardır. Ancak böyle bir arınma ameliyesinden sonra, saf, katışıksız bir tevhid inancı insanın gönlünde, kafasında ve zihni dünyasında yer edebilir. Tevhid kavramını "yaratana yaratılan arasındaki mesafeyi idrak etmektir" şeklinde tanımlamak mümkündür. Eğer bu ayırmedici farklılık algılanmazsa çoğu zaman, tevhidle şirki, imanla küfrü, hakla batılı birbirine karıştırabiliriz. Gerçek anlamda iman edip de

². Muhâsibî, Hâris b.Esed, **Risâletü'l-Müsterşidîn**, (Thk. Abdülfettah Ebû Gudde), Haleb, 1384, s.32.

³. Gazzali, Ebû Hâmid Muhammed, **el-Erbaîn fi Usûli'd-Dîn**, Beyrut, 1988, s.78.

imanlarını şirke bulaştırmayanlar (Enâm, 6/82) yaratana yaratılan arasındaki küllî mesafeyi bilen kimselerdir.

Tevhid mücadelesinin bütün önderleri, Allah'la insan arasındaki sevgiye dayalı münasebeti kurmak için gayret göstermişlerdir. (Bakara, 2/165). Uluhiyet ve sevgi arasındaki bu ilişkinin yegane amacı, sadece Allah'a yönelme olan kulluk bilincidir. Kulluk, peygamberlerin diliyle, gizli ve açık söz ve davranış cinsinden olan Allah'ın yasakladığı şeylerden uzaklaşmak ve yapılmasını istediği emirlere tüm duygu ve azalarla katılmaktır. Allah'ın tatbikinden hoşnut olduğu bu kulluk tarzı tevhidin tasdik mahalli olan kalb, hakkı tavsiye organı olan dil ve fiili uygulama aracı olan azaların ortaklaşa katılımıyla gerçekleşir. Hiç şüphesiz Allah'a itaatın karşılığı ahirette envai çeşit mükafata nail olmak, O'na isyanın karşılığı da ahirette farklı derecelenmelere göre cezaya çarptırılmaktır. (Zilzal, 99/7-8) Bu sebeple Kur'an davet haritasını ve uyarısını oldukça geniş tutarak mü'min ve kâfir ayrımı yapmadan mesajı tüm insan unsuruna şu şekilde yöneltir: **"Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk ediniz"** (Bakara, 2/21). **"Rabbinizden sakınınız"**. (Nisa, 4/1).

Kur'an, toplumların sağlam bir inanç mefkûresi etrafında toplanmaları için, onlara, dinlerinin ana temel gövdesini öğretmede rehberlik yapabilecek her millete peygamber gönderildiğinden söz eder: **"Andolsun ki biz, Allah'a kulluk edin ve Tağut'tan sakının diye (emretmeleri için) her ümmete bir peygamber gönderdik."** (Nahl, 16/36) Bu peygamberler zincirinin son halkasını oluşturan Hz.Peygamber (s.a.v) hadis'lerinde kulluğu Allah'tan başkasına hasredenlerin akıbetlerinden bahseder: **"Yarın kıyamet gününde insanlar bir araya toplanacak. Allah, her kim, her neye tapıyorsa onun ardına düşsün buyuracak. Artık kimi güneşin, kimi ayın ve kimileri de Tağutların ardına düşüp gideceklerdir."**⁴ Ayet ve Hadis'te geçen Tağut, arapçada fâil vezninde "tuğyan"dan türemiş olup, haddi aşan anlamına gelir. Bir başka ifade ile Allah'tan başka tapılan ve câhiliye ehlinin üzerinde bulunduğu her türlü kötülüğü ve isyan şekillerini kapsar.⁵ Dolayısıyla, insanın Allah'la ilişkisinin kopmasına vesile olan; şeytan, nefis, put gibi her türlü şirk âmilleri tağuttur. Kısaca Tağut, Allah'tan başka tapılan herşeydir. Genelde Tağut'a "şeytan" manası verilmesi, şeytanın bütün kötülüklerin odağı olmasından kaynaklanır.

⁴. Buhari, Ezan 139; Müslim, İman 81.

⁵. Bkz. İsfehâni, a.g.e., s.454.

Kur'an'da, Allah katında imanın kabule şayan ve sahih olabilmesi için müminlerden önce Tâğut'u inkâr etmeleri istenir: "**Kim Tağut'u reddedip Allah'a inanırsa, kopmayan sağlam bir kulpa yapmıştır.**" (Bakara, 2/256). Burada sözkonusu edilen insanın özgür iradesiyle bir tercihte bulunmasıdır. Her ne kadar kalbin ameli organlarımız üzerinde müşahhas bir sulta hükmünde görülmüyorsa da kudret, irade, şehvet ve arzu gibi psikolojik etkenlerle insanın ahlâkına ve davranışlarına yön verir. Yine her ne kadar insanın ontolojik tabiatında onu Allah'a yabancılaştırabilecek fitrî duygu ve temâyüller varsa da (Âl-i İmran, 3/14) insan, apaçık delillere (peygamber, kitap, akıl, âlem, vb.) muhatap kılındıktan sonra, kendi hür tercihiyle iman ve küfür fiillerinden birisini seçebilecek manevi bir donanımla yaratılmıştır.⁶

B. NÜBÜVVETİN FAYDASI VE DEĞERİ

İnsanlar her zaman tevhid inancından sapabilir. Bu nedenle peygamberler ilâhi talimatları duyurmanın yanında tevhid düşüncesini bozacak ve ihlâl edecek her türlü yanlış ve sapkın anlayıştan onların akıllarına hitap ederek alıkoymaya çalışmışlardır. Yusuf (a.s) kavminin şirke bulanmış inançlarını düzeltmek için şu ikna edici soruyu sorar: "**Ey tutuklu arkadaşlarım! Ayrı ayrı bir sürü uydurma rabler mi daha iyidir, yoksa her şeyden üstün olan bir tek Allah mı?**" (Yusuf, 12/39). Bu âyetin açıkca işaret ettiği gerçek şudur ki, eğer insanlar bir sürü tanrılar edinirlerse kalbleri farklı yönlere yönelir, toplumdaki sosyal barış zedelenir, ahenk ve samimiyet ortadan kalkar. Eğer bir olan Allah ilâh kabul edilirse, kalbler tek bir yöne yönelir ve cemiyette birlik ruhu güçlenir.⁷ Diğer taraftan Hz.İbrahim'in kavmi, Allah'ı bırakıp aya, güneşe ve yıldızlara tapıyordu. Kur'an'da Hz.İbrahim'in akşam olunca güneşin batmasını, ayın ve yıldızların güneşle silinip gitmesini anlattığı uzun bir bahis vardır. (Bkz. Enam, 6/75) Hz.İbrahim, ay, güneş ve yıldızlar doğunca "**bu benim rabbimdir**" sözüyle *İlm-i Kelâm*'daki *müsellemtât* ve *ilzâm* metoduna başvurarak bu sözün bâtil bir tez olduğunu ispatlar ve batanların rab olamayacağını vurgulamak için bir başka bâki olan Rabb'in varlığına işaret eder.⁸

Nübüvvet, Allah'ın insanlığa bir lütfudur. Hatta toplumsal hayatta sosyal ve ahlâki değerlerin menşei nübüvettir. İnsanlar, göçebe hayattan yerleşik hayat düzenine nebevi bir yol gösterme sayesinde geçebilmişlerdir. Peygamberler sadece Kitab'ın mücmel ve müşkil lafızlarını yorumlamakla kalmamışlar, topluma faydalı sanatları öğretmekle birlikte

⁶. Sabûni, Nureddin, **el-Bidâye fi Usûli'd-Dîn**, (Thk. Bekir Topaloğlu), Dımaşk, 1979, s.79.

⁷. Abduh, Muhammed, **Risâletü't-Tevhid**, Beyrut, 1992, s.87.

⁸. Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed b. el-Huseyn b.Ali, **el-Esmâ ve's-Sıfât**, Beyrut, ts. s.281.

(Enbiya, 21/80; Hud, 11/37) toplumu yönetme ilmini de (Nahl, 16/90) öğretmekte örneklik yapmışlardır.⁹ Dolayısıyla, bütün peygamberler insanları, yaşama programı modeli çizen, vahye göre eğiten, besleyip büyüten ve yaratan rabbe kul olmaya çağırmışlardır. (Âl-i İmran, 3/79). Bir Hadis-i Şeriflerinde Hz.Peygamber (s.a.v) nübüvvetin fonksiyonel açıdan değer ve önemini şöyle belirtir: **"Benimle insanların misâli bir ateş yakan kimse gibidir ki, ateş etrafını aydınlattığı zaman ateşin çevresinde bulunan hayvanlar ve küçük kelebekler ateşe düşmeye başladılar, o kimse bu hayvanları ateşe düşmekten men etmeye başladı. Fakat hayvanlar o zata galebe ederek düşüncesizce, süratle ateşe düşüyorlardı. Siz düşüncesiz ve tedbirsiz olarak ateşe düşerken ben eteklerinizden yakalayıp ateşe düşmekten sizi kurtarmaya çalışıyorum."**¹⁰

Görüldüğü kadarıyla nübüvvet müessesesi bir nevi paratonerlik işlevini yerine getirmektedir. En büyük görevlerinden birisi, fert ve cemiyetin tevhide dayalı anlayış biçiminden sapmaması için yardımcı olmaktır. İnsanların, doğru yoldan sapmalarına sebep olan büyük günahların başında, yaratanla yaratılan arasındaki sınırı kaldırmak manasına "*şirk*" gelmektedir. Kur'an'dan öğrendiğimiz kadarıyla bütün peygamberlerin öncelikli görevleri, toplumlarını her çeşit *şirk* unsurlarından arındırarak yalnız Allah'a kulluğa çağırmak olmuştur. Çünkü *şirk*, salih davranışların boşa gitmesinin de en büyük nedenidir. Nitekim Kur'an'da şöyle bahsedilir: **"Eğer onlar Allah'a ortak koşsalardı yapmakta oldukları amelleri boşa giderdi"**. (Enam, 6/88; Zümer, 39/65). Gerçek anlamıyla *şirk*, gereği gibi Allah'ı kemâl mertebesinde takdir edememenin bir sonucudur. Zira, Allah'ın müslümanlara yardımı da kullukta tevhide gerçekleştirmelerine bağlıdır. (Fatiha, 1/5). Yani, Allah'tan birşeyi elde etmeyi istemeden önce, onu bize kazandıracak vesilelere başvurmamız gerekir. Sebeplere tevessül etmeden sonuç beklemek Allah'ın yasına aykırıdır. İşte Hz. Âdem'den son peygamber Hz.Muhammed (s.a.v)'e kadar gelen bütün resuller; ulûhiyet ve rubûbiyet hakkının insanlara ait değil, Allah'a ait olduğunu hatırlatmak için gelmişlerdir. (Nisa, 4/35).

C. HZ.PEYGAMBER'İN İTİKÂDİ SAPMALARI DÜZELTMESİ

Hz.Muhammed (a.s) peygamber olarak gönderilmeden önce cahiliye toplumunda yaşanan dini bir hayat vardı. Kur'an tamamen dinden uzak bir topluma inmedi. Ancak

⁹. Râzî, Fahreddin, **el-Muhassal**, (Çev.H.Atay), Ankara, 1978, s.219; Abduh, a.g.e., s.91; Beyâdî,Kemaleddin, Ahmed b. Hasan b. Sinâneddin, **İşârâtü'l-Merâm min Ibârâti'l-İmâm**, Kahire, 1949, s.311.

¹⁰. Münâvi, Şemseddin, **Feyzu'l-Kâdir Şerhu Câmi's-Sağir**, Beyrut, 1972, c.5, s.518.

zaman içerisinde insanlar tevhid inancından sapmışlar, İslâm öncesi vahiy kökenli dinlere müdahale ederek tahrifler meydana getirmişlerdir. Bir noktada son mesaj olarak gönderilen İslâmiyet insanlar eliyle rayından saptırılan ilâhi öğretinin yeniden aslına, köklerine dönderilme davası idi. Ben bu makalemde bizzat Hz.Peygamber'in Hadis'lerine başvurarak, toplumun itikadi alandaki sapmalarını nasıl düzelttiğine değinmek istiyorum.

1.Toplumların Tevhid Anlayışından Sapma Örnekleri ve Düzeltilmesi

Hz.Muhammed (a.s)'in bi'setinden önce cahiliye halkı yaygın bir biçimde kabirlere, ağaçlara, taşlara, putlara ve cinlere tapıyordu. Her biri ayrı bir şirk çeşidi olan bu tapınmayı bir din olarak da sahiplenmişlerdi. (Nisa, 4/60). Cahiliye toplumunda ortaya çıkan itikadi sapma örneklerinden ilkinin Allah tasavvurunda olduğunu görüyoruz. Tabii ki, onlar, hiç Allah'a inanmıyor değillerdi. Onlarda daha o zaman tekâmül etmiş, yüce ve herşeye gücü yeten bir ilâh inancı vardı.¹¹ Biz onların nasıl bir Allah'a inandıklarını hac ve umre görevini yerine getirirken okudukları telbiye adı verilen duadan öğreniyoruz. Telbiyeleri şöyle idi: **"Buyur Allah'ım buyur, buyur. Senin ortağın yoktur. Ancak bir ortağın vardır. O da Senin hükmündedir. Sen ona ve onun sahip olduklarına hükmedersin."**¹² İbn Abbas'tan gelen bir rivâyette, Resulullah, müşriklerin telbiye esnasında, **"buyur, Senin ortağın yoktur"** cümlesini söylemelerinden sonra: **"Allah müstehakınızı versin, bu kadarı yeter, alt tarafını söylemeyiniz"** buyurdu. Onlar ise, **"ancak bir ortağın vardır ki, onun mâlik oldukları da Senindir"** derlerdi.¹³ Hz. Muhammed (s.a.v), müşriklerin bu şirk dolu telbiyelerine muhalefet ederek Abdullah İbn Ömer'den rivâyet olunduğuna göre doğru ve tevhid inancına uygun olan telbiye okuma örneğini şöyle öğretiyordu: **"Ya Rab! Davetine tekrar tekrar icâbet ediyorum. Her emrini yerine getirmeye hazırım. Senin saltanatında hiçbir ortağın yoktur. Hamd Senin'dir, mülk Senin'dir. Bütün bunlarda hiç ortağın yoktur."**¹⁴

Hiç şüphesiz insan bir kültür ortamında doğar ve o kültürce de çevrelenir. Kültür hem öğrenilir ve hem de daha sonra gelen nesillere aktarılır. İnsanın bir anda devraldığı kültür kalıplarından sıyrılması kolay değildir. Meselâ, sabahleyin insanlara tevhidi anlatıp, onlardan akşamleyin kafalarındaki şirk unsurlarından tamamıyla arınmalarını beklemenin biraz hayalcilik olması gibi.. Halbuki bu değişim ve dönüşüm bir süreç meselesidir. Biz böyle bir anlayışın tipik misâlini içlerinde peygamber bulunan kimi sahabenin hayatında

¹¹. Bkz.Ankebut, 29/61; Zümer, 39/8; Zuhruf, 43/87.

¹². İbn el-Kelbî, **Putlar Kitabı** (Kitabu'l-Esnâm), Çev.Beyza Düşüngen, Ankara, 1969, 27.

¹³. Müslim, Hac 19.

¹⁴. Müslim, Hac. 19.

bizzat görüyoruz. **Ebu Vâkîd el-Leysî** (ö.68/687) anlatıyor. Peygamberimizle birlikte Huneyn seferine çıktık. Biz küfür ve şirk âleminde henüz yeni ayrılmıştık. Müşriklerin Zâte Envât dedikleri ve kutsal saydıkları bir ağaçları vardı. Silahlarını o ağacın altında kuşanırlardı. İbadet de ederlerdi. Böyle bir ulu ağacın altından geçiyorduk, Peygamberimize: "**Ey Allah'ın Resûlü! Onların Zâte Envât'ı gibi bize de Zâte Envât yap**" dedik. Bunun üzerine Hz.Peygamber: "**Allahu Ekber, yine aynı yol, yemin ederim ki, İsrâîl oğullarının Hz.Musa'ya: "Ey Musa! Bunların taptıkları gibi bize de bir tanrı yap" demelerinin aynı diyorsunuz. Sizden önceki (kavimlerin) yolundan yürüyeceksiniz**" cevabını verdi.¹⁵

Hz.Peygamber henüz hayatta iken buna benzer bir takım itikadi sapma düşünceleri cereyan ettiğini, bizzat kendisinin bu yanlış inanç şekillerini düzelttiğini, itikad ve kullukda ifrat yollarını tıkayan ölçüler koyduğunu görüyoruz. Yukarıda verdiğimiz misâlin bir benzeri de şöyle meydana gelmişti. **Kays b.Sa'd** (ö.58/677), Hireye gittiğinde, Hire'lilerin, başkumandanlarına secde etmekte olduklarını gördü. Kendi kendine, "Resulullah'ın secde edilmeye daha lâıyk olduğunu" düşündü. Resulullah'ın yanına geldiğinde olayı O'na anlattıktan sonra: "**Ey Allah'ın Resûlü!. Secde edilmeye sen onlardan daha lâıyksın**" dedi. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem: "**Sen buna inanıyor musun?! Benim kabrime uğramış olsan ona secde eder misin?**" diye sordu. Kays b. Sa'd: "**Hayır!**" diye cevap verdi. Resûl-i Ekrem ona: "**Bunu yapmayın**" buyurdu.¹⁶

Peygamberlerin ulûhiyette hiçbir paylarının olmadığı bir gerçektir. Esasen peygamberlerden hiçbiri böyle bir iddiada da bulunmamış, kendilerinin insandan başka birşey olmadıklarını, ancak Allah'tan aldıkları vahyi tebliğ göreviyle mükellef olduklarını tekrar tekrar açıkca söylemişlerdir. Bu durum Kur'an'da şöyle ifade edilir: "**Hiçbir insanın, Allah'ın kendisine Kitap, hikmet ve peygamberlik vermesinden sonra (kalkıp) insanlara: Allah'ı bırakıp bana kul olun! demesi mümkün değildir. Bilâkis, (şöyle demesi gerekir): Okutmakta ve öğretmekte olduğunuz Kitap uyarınca Rabbe halis kullar olunuz?**" (Âl-i İmran, 3/79).

Biraz önce verdiğimiz örneklerde de görüldüğü gibi Hz.Peygamber bizzat sahabenin hayatında gördüğü itikadi açıdan kimi yanlış anlayışları tashih etmesine rağmen daha sonra gelen nesiller arasında aynı yanlışlıkların tekrarlandığını görüyoruz. **Tarık b.Abdurrahman** (ö.129/746) anlatıyor. Hacca giderken bir yol kavşağında bir topluluğun

¹⁵. Tirmizi, Fiten 18; Ahmet b.Hanbel, V, 218, 340.

¹⁶. Bkz.Ebû Dâvud, Nikâh 40; İbn Mâce, Sünen, Nikâh 4; Ahmed b.Hanbel, IV, 381, V, 227-228.

namaz kıldıklarını gördüm. Burası ne mescididir? diye sorunca, Resulullah'ın bey'at akdettiği "*Şecere Mescididir*" dediler.¹⁷ Zamanla müslüman ahali bu ağacın altını, önce zihniyet planında sonra da mekan boyutunda kutsal bir ziyaretgâh haline dönüştürdüler. Müslüman halk arasında orada namaz kılmanın büyük sevaba nail olacağı düşüncesi yaygınlık kazanmaya başladı. Bununla da kalınmayıp, "*Hudeybiye ağacı*" bereket istemek maksadıyla hacılar tarafından düzenli bir şekilde ziyaret edilmeye başlandı.¹⁸ Ziyaret, asıl amacından sapıp, itikadi bir konuma büründürülünce bu ağaç Râşid Halife'lerden olan Hz.Ömer (r.a) tarafından kökünden kestirilip atıldı.¹⁹ Çünkü O, bu ağaca da ileride Lât ve Uzza putlarına olduğu gibi tapınılmasından korkuyordu. Hz. Ömer'in bu yerinde davranışı, bir kötü bid'at ve itikadi bozukluğun neşvü nemâ bulmasını önlemek ve Resulullah'ın tebliğ ettiği İslâmiyet'in sâfiyetine gölge düşürülmemek için peygambere ait bir zihniyetin gereği olarak değerlendirilmiştir.

2. Kabir Ziyaretlerinde Düşülen Hatalar ve Düzeltilmesi

Geçmiş ümmetlerin tarihinde de örnekleri görülmüştür ki tarihi ve şerefli olayların cereyanına sahne olan mekan ve varlıklar ibret olmaya bir vesilenin ötesinde ta'zimde bulunma ve tapınma imajının ağır bastığı kutsal mekânlar haline dönüştürülmüştür. Yukarıda anlattığımız Hz.Ömer'in bu övgüye dair, değerli ve cesur davranışı olmasaydı, belki de ileride Hudeybiye ağacına ibadet maksadıyla organizeli ziyaret turları düzenlenecek böylece de nezih İslâm itikadi büyük darbeler yiyecekti. Nitekim çoğumuz yaşadığımız günlük hayatta bu endişemizin sayısız olumsuz örneklerini biliyordur. Köklü İslâmi bilgilerden yoksun olan bazı müslümanların İslâm büyüklerinin türbe ve mezarları ziyaret edilmeden Hac ve Umre ibadeti kabul olmaz gibi düşüncelerine, gitgide itikadi bir boyut kazandırılmaktadır. Günümüzde ne acıdır ki, bu anlayış bozuk bir itikadi sapma olarak gelişme kaydetmektedir.

Diğer taraftan yine tarihte itikat bilgisi zayıf olan, tevhidle ilgili amelleri bozucu davranışların ilmihaline sahip olmayan kimseler tarafından halk arasında evliyâ, ermiş ve sâlih insan olarak tanımlanan bazı zevâtın kabirleri aşırı bir ihtiram ve tebcil etme sonucu, Kur'an'ın bizzat uyardığı sanem (Ankebut, 29/25; Enâm, 6/74) haline getirildiğine şahit olmaktadır. Bu sebeple Resûl-i Ekrem, peygamberlerinin mezarlarını mescid edinen

¹⁷. Askalâni, İbn Hacer, **Fethu'l-Bâri bi Şerhi Sahihi'l-İmâm el-Buhâri**, Mısır, 1319, VII, 361; Gazali, Muhammed, **Fıkhu's-Sîre**, Beyrut, 1965, s.354.

¹⁸. İbn el-Kelbî, **Putlar Kitabı**, s.74.

¹⁹. Gazzali, **a.g.e.**, s.354; İbn el-Kelbî, **a.g.e.**, s.74.

Yahudi ve Hıristiyanlara Allah'ın lânetini dilemiş,²⁰ peygambere dahi sevginin ölçülü tutulmasına ve tevhidin dışına çıkılmaması gerektiğine dikkat çekmiştir. Böylece aşırı derecede tâzimin eski ümmetlerde olduğu gibi, kendi ümmetini de putperestliğe sevkedeceğinden endişe etmiştir. Bundan dolayı Hz. Peygamber'in, kabir ziyaretinde ibret almanın dışına çıkıp, kabirlerin kireçlenmesini ve üzerine bina yapılarak mezarların bir tapınak haline getirilmesini yasakladığını biliyoruz.²¹ Yine bir başka hadislerinde, kabirlerde işlenen çirkin adetlerden ümmetini sakındırmış ve: "**Hıristiyan Habeşliler içlerinden salih bir kişi öldümü onun kabri üzerine bir mescid inşa ederek, içine de o zatın resimlerini (fotoğraf) yaptılar. Kıyamet gününde yaratıkların en şerlileri onlardır**"²² buyurarak, şirke düşme endişesinden dolayı, mezarların üzerine bina yapımının câiz olmadığını göstermişlerdir. Bu Hadis-i Şerif'ten anlıyoruz ki, İslam'ın canlı varlıkların figürlerini çizimine hoşgörü ile bakmayışının sebebi, tasvir ustasının (ressam, heykeltıraş vb.) Allah'la özdeşleşmeye kalkışarak kendisini şirk atmosferinde bulma korkusundan dolayıdır. Bütün bu açmazları hesaba katan müslüman sanatçılar canlı figür yapmada antik Yunan ve Aydınlanma sanat anlayışında olduğu gibi doğrudan nesnenin taklitine (mimesis) değil, stilizasyona yani, canlı varlığın tabiatını değiştirmeye (non nature) gitmişler; tezhip, hat, minyatür, süsleme ve ciltcilik gibi sanat dallarına ağırlık vermişlerdir. Bu yönelişler de gösteriyor ki, İslam bilginleri tevhidin bir alt yapı olarak gönüllerde ve zihinlerde kökleşmesinden sonra tasvirin değişik tarzları hususunda içtihadla bulunmuşlardır.²³

3.Kendisini İbadetlerde Gösteren Şirk İnancının Düzeltilmesi

Allah Resûlu Hz. Muhammed (s.a.v)'ın ümmetini sakındırdığı ve uyardığı en önemli hususlardan bir diğeri de gizli şirktir. Gizli şirk, tarihi seyir içerisinde müşriklerin somut anlamda putlarına (hubel, isaf, naile vb.) amelen taabbüd şeklinde olanı değil,-ki bu açık şirktir- itikaden Allah'ın fiillerine müdâhale edici şekilde bir takım soyut ve psikolojik unsurları (cin, şeytan, melek, sevgi) Allah'la birlikte denk, emsâl, ortak kabul etmektir. (Bakara,2/22)

²⁰. Bkz. Buhari, Salât 48, Cenâiz 96, Enbiya 50; Müslim, Mesâcid 19-23; Tirmizi, Salât 121; Ahmed b.Hanbel, I,195.

²¹. Buhari, Salât 48; Ahmed b.Hanbel, I, 195.

²². Buhari, Salaât 48; Ebû Davud, Cenâiz 68.

²³. Altıntaş, Ramazan, **Bütün Yönleriyle Câhiliyye**, Konya, 1990, s.21.

İslâm Dini'ne göre sahih bir inanç olmadan, amellerin Allah katında hiçbir değeri yoktur. Sahabeden **Abdullah İbn Mes'ud** (r.a)'dan rivayet edilmiştir. O, şöyle diyor: "**Bir defasında Ey Allah'ın Elçisi! Allah katında en büyük günah nedir?** diye sordum. Buyurdu ki: "**Allah'a ortak (nid) koşturmak. Seni yaratan ancak O'dur.**"²⁴ Kur'an ve Hadislerde zikredilen endad öyle gizli bir şirk çeşididir ki, bu gizlilik, gecenin karanlığında siyah bir taş üzerinde yürüyen karıncanın ayak seslerinden daha gizlidir. Bir kimsenin "ey falan, Allah hakkı için hayatımı sana borçluyum" gibi tabirler kullanması, "eğer şu köpek olmasaydı, dün bize hırsız gelmişti" şeklinde konuşması, arkadaşına; "Allah ve sen istersen bu iş olur", "doktor olmasaydı ölüp gitmiştim" gibi sözler söylemesi ve bunları kalben tasdik ederek bir itikat sorunu haline dönüştürmesi, gizli şirkin bir çeşididir.²⁵

Gizli şirkte her ne kadar kapalı bir tarzda Allah inancı görülürse de ortak koşulan obje, zaman gelir ilâh mertebesine yükseltilir, ilâh unutulur ve ortak koşulan varlık ilâh yerine geçerek ona tapılmaya başlanır. Bundan olsa gerektir ki İslâm bilginleri, gizli şirki rıyanın (ibadette gösteriş) yanında asıl bir takım sebepleri Allah'a ortak koşma anlamında yorumlamışlardır.²⁶ Şöyle ki, insanlardan kimilerine bir zarar ya da bir fayda dokundu mu, bunun müsebbibini, faili mutlak olan Allah'a değil de, fani varlıklara bağlarlar. Hayır ve şerrin yaratıcısının Allah olduğuna değil de kendilerinde olağanüstü özelliklerin var olduğuna inanılan güçler olduğuna, onlara karşı yapılan itaat ve isyan neticesinde meydana geldiğine itikaden bağlanırlar. Meselâ, çocuğu olmayan bir kimsenin çeşitli ağaçlara mezar ve türbelere çaput ve gelin teli bağlaması, hatta kurbanlar kesmesi gibi batıl inanışlar...

4. Dua İle Tedavinin Sünnete Uygun Bir Hale Getirilmesi

Cahiliyye döneminde bazı insanlar, bir takım put, cin ve şeytanların isimlerini kullanarak ve bunları vasıta yaparak hastaları tedavi ettiklerini iddia ederlerdi. **Avf b. Mâlik el-Eşcai'**den rivayet edildiğine göre o şöyle demiş. Biz cahiliyyet devrinde rukye yapardık. Bilahare: Resulullah (a.s.) "**Bana rukyenizi gösterin. İçerisinde şirk bulunmadığı sürece rukyede bir sakınca yoktur**" buyurdu.²⁷

²⁴. Müslim, İman 37.

²⁵. Kutub, Seyyid, **Fizilâl'il-Kur'an**, (Ter. Heyet), İstanbul, 1971, c.1, s.96.

²⁶. Yıldırım, Suad, **Kur'an'da Ulûhiyyet**, İstanbul, 1987, s.161.

²⁷. Müslim, Selâm 64.

Rukye, dua ile tedavi olmak demektir. İslâm akaidi açısından dua ile tedavi yöntemi olan rukye, içerisinde şirke düşürücü bir durum ve tevekkül inancına aykırı bir faktör olmadığı müddetçe yapılması caiz görülmüştür.²⁸ Tabii ki burada her çeşit tıbbi yöntem uygulandıktan sonra, dua ile tedavinin olduğunu söylemeye gerek yoktur sanırım. Ancak modern tıbbın da günümüzde moral değerlerden olan duanın gerekliliğini savunmaya başlaması, hatta Amerika ve Avrupa gibi ülkelerin hastanelerinde özel din adamı kadroları ihdas edilmiş olmaları da bir vakıa olduğu unutulmamalıdır. Hz. Muhammed (s.a.v) bizzat kendisi ashabını rukye yapmaya teşvik etmiştir. Bir defasında peygamberimiz hanımı **Ümmü Seleme**'nin evinde yüzü sapsarı kesilmiş bir kız çocuğu gördü ve onun için: "**Bunda nazar (göz değmesi) vardır. Bunun için (okutmak suretiyle) rukye tedavisi yapınız**" buyurmuşlardır.²⁹ Dolayısıyla göz değmesi hakıdır.

Rukye ile yapılan tedavide unutulmaması gereken önemli nokta şudur. Okuma ile tedavi etme yönteminde sihir ve büyü şaibesi olmamak kaydı şartıyla şifâ veren ancak Allah olduğuna ve devayı ona sebep kıldığını itikat etmek şartıyla tedavi ile meşgul olmada dinen hiçbir sakınca yoktur. Ama, hastalıklara mutlak manada şifâ verici Allah değil de salt rukye ve ilaçtır diye itikat edilirse bu bir sapmadır. Şu cümlenin altını çizerek ifade edelim ki, rukye dindarlığın icabı, şariin emrettiği bir azimet yolu değil, nihayet bir ruhsattır.³⁰

Maalesef içinde yaşadığımız toplumda Hz.Peygamber'in sünnetinde bize öğrettiği ve tavsiye ettiği rukye tarzı değil, kadim cahiliyede uygulanan içerisine sihir ve büyücülük karıştırılarak, Allah'a tevekkülü bırakıp, tamamen bir takım kötü niyetli ve maksatlı kişilere (halk arasında, cinci ve büyücü denilen) başvurularak onları şifâ verici görme yanlışına düşülmesidir. İslâmî açıdan bilgi düzeyi düşük kimselerin iyi niyetleri istismar edilmekte, İslâm dini bir sömürü ve çıkar ilişkileri ağı haline getirilerek karalanmak istenmektedir. Bundan kurtulmanın yegâne yolu, halkımızın sahil bir şekilde İslâmi bilgi düzeyini yükseltmekten geçmektedir.

Elbette İslâm'ın tavsiye ettiği rukye ile, kendisinde hiçbir iyilik bulunmayan büyücülük, gaibten haber verme ve münecimlik manalarına gelen *cibt* ve *cibs* (Nisa, 4/51) gibi usullerle tedavi olmak arasında büyük fark vardır. Bütün bâtil inanç ve hurafelerin kaynağında bu cibtlik anlayışı yatar. Resulullah (a.s) şu sözleriyle cibtlik

²⁸. Ahmed b.Hanbel, IV, 251.

²⁹. Müslim, Selâm 64.

³⁰. Yazır, M.Hamdi, **Hak Dini Kur'an Dili**, İstanbul, 1971, c.9, s.6396.

sanatına açıklık getirmiştir: "**Kuş uçurtmak, kuşu uğursuz saymak ve çakılları yere vurup hat çizmek cibit (sihir)'dir.**"³¹ İnsanlara sihri, büyücülük yapmayı öğreten ise şeytanlardır. (Bakara, 2/102 Kur'an'ın ifadesine göre şeytanlar çift cinsiyetlidir. (Enam, 6/112). Bu şeytanın insan olması, cin olması sonucu değiştirmez. İyi bilinmelidir ki, toplumları içtimâî, ahlâki ve itikâdi planda yıkılışa sürekleyen yedi şeyden birincisi Allah'a şirk koşmak, ikincisi ise büyücülüktür.³² Ne yazık ki halk arasında büyücülük bid'atını öğretici ve tamamen gayri İslâmi öğretilerle dolu **Şemsu'l-Maârif, Yıldıznâme, Kenzu'l-Hafî** ve **Tılsimat** adı altında büyücülükle ilgili kitapların el altından satılması ve ayrı bir sektör alanı oluşturmasına ek olarak halkın nezih inançlarını alabildiğine sarsmasına sebep olmaktadır.

İslâm Dini'nin reddettiği bu bid'at ve hurafeye dayalı amelleri bazı çevrelerin bilinçli bir şekilde İslâm'a yamamaya kalkmaları ne büyük bir talihsizliktir. Hele işin vehâmetinden habersiz bazı müslümanların hala müşkil sorunlarını çözümlenmek için türbe ve tekkelere bez bağlayıp mum yakması, kabirlerdeki ölümlere faydalı olmak yerine ölümlerden fayda umması, arraf ve büyücülere başvurup ip ve bezlere düğüm attırması, baykuşun ötüşüne gözyaşı dökmesi akâid bilgisinden yoksun olmanın acı sonuçlarıdır.

Halbuki İslâm'ın hükmüne göre gaibten haber vermek, münecim ve falcıların sözüne inanmak küfürdür. Hz.Peygamber (a.s): "**Her kim bir Arraf'a ve Kâhine gider de onun söylediklerini tasdik ederse, bana indirilene küfretmiş (inanmamış) olur**" buyurarak³³ itikadi alanda meydana gelebilecek olan sapmalara dikkatlerimizi çekmişlerdir. Çünkü böylesi yanlış inançlar tevhid düşüncesine tamamıyla aykırıdır.

5. Müslümanların Bazı İsimlerinin Düzeltilmesi

Varlıkların sembolü olan isimlerin ilk defa Allah tarafından Hz.Âdem'e öğretildiği bilinmektedir. (Bakara, 2/33) Adların insanın şahsiyetinin gelişip gelişmemesi üzerinde büyük etkileri vardır. İslâmi gelenekte çocuk dünyaya gelince ona doğumunun üçüncü veya yedinci günü isim konulması üzerinde durulmuş ve isim seçiminde büyük bir titizlik gösterilmiştir. Bunun dayanağı, biraz da kutsal referanslara kadar uzanır. Hz.Peygamber:

³¹. İbn Mâce, Tıb 23.

³². Zebidi, a.g.e., c.4, s.108.

³³. Ahmed b.Hanbel, II, 429.

"Siz kıyamet gününde hem kendi adınızla, hem de babalarınızın adıyla çağrılacaksınız; bu sebeple kendinize güzel adlar koyunuz" buyurmuştur.³⁴

Bizzat Hz.Peygamber tarafından sahabeden bazılarının isimleri putperestliği çağrıştırdığı, insan tabiatına çirkin düştüğü ve İslâm âdâbına uymadığı için değiştirilmiştir. Meselâ, "isyankâr" anlamına gelen Âsiye adındaki bir kızın ismini Cemîle, Berre isimli bir kadının adını da Zeynep olarak değiştirmiş, Allah'ı tenzih etmek maksadıyla da Meliku'l-Emlâk ünvanlı birisinin sıfatına müdahale etmiştir.³⁵

İsimler önemli bir semboldür, bir isim daima birşeyin adıdır.³⁶ Hatta isimler, bir kimsenin dâhil olduğu medeniyet evreninin ilk ifşaatını ele verdiği de söylenebilir. Biraz da bu husus gözönünde tutulduğundan dolayı, ihtida eden gayr-i müslimlerin isimlerini İslâm'ı adlandırmayı çağrıştıracak şekilde değiştirdikleri bilinmektedir.

6. Bazı Halk İnançlarının Düzeltilmesi

Hz.Peygamber, İslâmi temele dayanmayan ve de makbul da görülmeyen tamamen kötülenmiş kimi halk inançlarını tashih cihetine gitmiştir. Bunların en meşhur olanlarından birisi de oğlu İbrahim'in vefat ettiği gün güneşin de tutulması olayı idi. Hemen halk güneşin tutulmasını İbrahim'in vefatıyla ilişkilendirerek, onun ölümünden dolayı tutulduğuna dair bir inanca kapılmışlardı. Bunun üzerine Hz.Peygamber: **"Güneş ve ay hiç kimsenin ne ölümünden ne de hayatından dolayı tutulur. Ay ve güneş tutulmasını görünce namaza durup Allah'a duaya koyulun"** buyurmuşlardır³⁷. Ülkemizde, ay ve güneş tutulması karşısında bazı yörelerde namaz kılmak ve dua etmek yerine davul çalmak, silâh atmak gibi uygulamalar görülmektedir. Bunun İslâm'la yakından ve uzaktan hiçbir alakası yoktur; bid'at ve hurafeye dayalı bir halk inancıdır.

³⁴. Bkz.Ebu Davud, Edeb 61; Ahmed b.Hanbel, V, 194.

³⁵. Bkz.Buhari, Edeb 105-107, 109; Menâkıb 17; Müslim, Âdâb 14; Fezâil 124-125; İbn Mâce, Edeb 30.

³⁶. Izutsu, Toshihiko, **Kur'an'da Allah ve İnsan** (Çev.S.Ateş), Ankara, ts. s.89.

³⁷. Neseî, Kusuf 16.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

İnsan varlık kategorisi içerisinde yol gösterilmeye muhtaç bir canlı türüdür. Her ne kadar Allah insana akıl gibi bir temyiz gücü vermişse de, beşer aklının ulaşamayacağı ya da çözümlenemedi güçlük çekebileceği bir takım hususlar vardır ki bunları bize ancak peygamberler ve onlar kanalıyla gönderilen din açıklayabilir. Bundan dolayı Allahu Teala her topluma başta Allah'ı bilme ve insan hayatı için gerekli bilgileri ulaştırmada sayısız peygamberler göndermiştir.

İnsan her zaman hata edebilir ve fitratını örtücü bazı âmiller sebebiyle tevhid akidesinden sapabilir. Tevhidin tarihi boyunca içinde yaşadıkları toplumların içerisinde çıkan bütün peygamberler, Allah'ın kendilerini yükümlü tuttuğu her konuda rehberlik yapmışlardır. İşte bu açıdan nübüvvet müessesesi Allah'ın insanlığa ilâhi bir lütfudur. Toplumda, sosyal, ahlaki, estetik, idari değerlerin menşei nübüvettir. Toplumlar göçebe hayattan yerleşik bir düzene nübüvvet sayesinde geçebilmişlerdir. Onlar, medeniyet öncüleridir. Zira medeniyetin temelini din ve o dine bağlı olarak varlık gösteren medine oluşturur.

Aynı zamanda peygamberler Allah tarafından gönderilen ilâhi vahyin anlaşılma ve açıklanmasında da rehberlik yapmışlardır. Meselâ, Kitab'ın müşkil ve mücmel lâfızlarını açıkladıkları gibi, ibadetlerle ilgili düzenlemelerin miktar ve zaman tayinine katkı yapmalarına ek olarak, Allah'ın zâtına ve şânına lâıyk olmayan konularda O'nu tenzih etme bilgisini de bize onlar öğretmişlerdir. Kitap'la peygamberin birbirine ihtiyacı, kayıkla küreğin birbirine ihtiyacı gibidir. Nasılki kürek olmadan kayık deniz veya gölde tehlikeli ve meçhul istikâmetlere yönelme riski taşır, peygamberi mutlak manada devre dışı bırakarak Kur'an okuma girişimleri de aynı riski taşıyabilir. Çünkü vahiy, nübüvvet temeli üzerine oturmuştur. Vahiyle nübüvvet iç içedir. Birini diğerinden ayırmak mümkün değildir.

Peygamberler silsilesinin son halkasını oluşturan Hz.Muhammed (a.s), birey ve toplumların ayağını tevhid inancından kaydırabilecek ve her çeşit tevhidi bozucu amelden ümmetini sakındırmıştır. Çünkü O, insan hayatını ilgilendiren bütün alanlar için "*güzel örnek*" modeli olduğu gibi, itikadi konularda da benzer örneklikte bulunmuştur. Hatta

ümmetini her türlü şirk ve küfür unsurlarına karşı uyarılmış en güzel ve açık bir şekilde yaratanla yaratılan arasındaki mesafeyi insanların anlayış yeteneklerine göre açıklayarak itikadi alanda da zengin bir kültürel miras bırakmıştır. O; zaman zaman insanlar tarafından gasbedilen ubûdiyet, ulûhiyet ve rububiyet hakkının sadece Allah'a ait olduğunu hatırlatarak, bunun mücadelesini temiz hayatı boyunca daima vermiştir.

Kısaca Resulullah (s.a.v), câhiliye döneminin halk inançlarından İslâm'a uygun düşene dokunmamış, İslâm'ın temel inanç esaslarıyla çatışan ve tezat teşkil eden hususiyetleri ilga ederek yürürlükten kaldırmıştır.

KAYNAKLAR:

- ABDUH, Muhammed, **Risâletü't-Tevhîd**, Beyrut, 1992
- AHMED B. HANBEL, **Müsned**, Mısır, ts.
- ALTINTAŞ, Ramazan, **Bütün Yönleriyle Câhiliyye**, Konya, 1990
- BEYÂDÎ, Kemaâlüddîn Ahmed b. Hasan b. Sinâneddîn, **İşârâtü'l-Merâm min İbârâti'l-İmâm**, Kahire, 1949
- BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Ali, **el-Esmâ ve's-Sifât**, Beyrut, ts.
- BUHARÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, **el-Câmiu's-Sahîh**, İstanbul, 1315
- EBU DAVUD, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, **es-Sünen**, Beyrut, ts.
- GAZALÎ, Muhammed, **Fıkhu's-Sîre**, Beyrut, 1965
- GAZZALÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, **el-Erbâin fî Usûli'd-dîn**, Beyrut, 1988
- GELENBEVÎ, İsmail, **Hâşiye li İsmail Gelenbevî ale'l-Celâl mine'l-Akâid**, İstanbul, 1109
- İBN el-KELBÎ, **Putlar Kitabı (Kitâbu'l-Esnâm)**, Çev. Beyza Düşüngen, Ankara, 1969
- İBN HACER, el-Askalânî, **Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-İmâm el-Buhârî**, Mısır, 1319
- İBN MÂCE, Muhammed b. Yezîd, **Sünen**, Kahire, ts.
- İSFEHÂNÎ, Râgıb, **el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an**, İstanbul, ts.
- İZUTSU, Toshihiko, **Kur'an'da Allah ve İnsan**, Çev. Süleyman Ateş, Ankara, ts.
- KUTUB, Seyyid, **Fî Zılâli'l-Kur'an**, Terc. Heyet, İstanbul, 1971
- el-MUHÂSİBÎ, Hâris b. Esed, **Risâletü'l-Müstersîdîn**, Tahk. Abdulfettah Ebû Gudde, Halep, 1384
- el-MÜNÂVÎ, Şemseddin, **Feyzü'l-Kâdir Şerhu Câmiis-Sağîr**, Beyrut, 1972
- MÜSLİM, Ebu'l-Huseyn b. el-Haccac b. Müslim el-Kurayşî, **el-Câmiu's-Sahîh**, İstanbul, 1981
- NESEÎ, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb, **es-Sünen**, İstanbul, 1981
- RÂZÎ, Fahreddin, **el-Muhassal, Kelâma Giriş**, Çev. Hüseyin Atay, Ankara, 1978
- SABÛNÎ, Nûreddîn, **el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn**, Tahk. Bekir Topaloğlu, Dîmeşk, 1979
- TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhammed b. İsa, **es-Sünen**, İstanbul, 1981
- YAZIR, M. Hamdi, **Hak Dini Kur'an Dili**, İstanbul, 1971
- YILDIRIM, Suad, **Kur'an'da Ulûhiyyet**, İstanbul, 1984

ez-ZEBîDî, Zeynuddin Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Lâtif, **Sahîh-i Buhâri Muhtasarı**
Tecrîd-i Sarîh Tercemesi, Müt. Kâmil Miras, Ankara, 1975